

ҚАРАҚАЛПАҚ ЕРТЕК ТИП СЮЖЕТЛИ ДӘСТАНЛАРЫНЫҢ ПАЙДА БОЛЫҒЫ ХӘМ ҚӘЛІПЛЕСІУІНДЕ ЕРТЕКЛЕРДІҢ ТУТҚАН ОРНЫ

Ш.К.Кенесбаева – филология ғилмлері бойынша философия докторы

Әжанияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: фольклор, достон, эртак, сюжет, мотив, образ, «Тулым бий».

Ключевые слова: фольклор, эпос, сказка, сюжет, мотив, образ, «Тулым бий».

Key words: folklore, epic, fairy tale, plot, motif, image, "Tulym biy".

Дәстанлар ең дәслепки дөрелиў тарийхынан дыққат аўдаратуғын болсақ, дәстанлардың композициялық қурылысында әйемгилик қатламлардың кең орын алатуғынын да бийкарлай алмаймыз.

Белгили әдебиятшы К.Камаловтың пикирлерине қарағанда, көпшилик қарақалпақ халық дәстанлары Орта Азия халықларының фольклорындағы дәстан дөретиўшилик дәстүриниң шәртлерине (принциплерине) сай әйемнен киятырған тайын ертеклик хәм легендалық сюжетлер тийкарында келип шыққан. Мысалы, «Қырық қыз» дәстаны бойынша бир қатар фольклоршылар менен әдебиятшылар, тарийхшылар, сак-массагетлер дәуирлеринде дөреген «Хаяллар патшалығы» ертеги тийкарында келип шыққан, деген пикирди усыныўға хәрекет етсе [2:13-15]. С.Бахадурова бул мәселеге өзинше жантасып, дәстанның сюжетлик мазмунында «Гүлайым» ертегиниң тийкаргы өзек болғанлығын айтады [1:75-77]. М.К.Нурмухаммедов бундай қубылыслардың Орта Азия халықлары фольклорына ортақ екенлигин атап өтип, «Шәрияр» дәстанының сюжетин батыс-шығыста кең тарқалған алтын хәм гүмис айдарлы бала хаққындағы ертек пенен байланыстырады [7:29-32]. «Едиге» дәстаны да усы дәстан дөретиў дәстүриниң заңлы жалғасы сыпатында келип шыққан. Бизиң пикиримизше, дәстан, ең дәслеп, В.М.Жирмунскийдин базда «поэма» деп келтиретуғындай, поэмалық қурылысқа ийе киши эпикалық жанр-тарийхый жыр түринде пайда болған. Бул жырдың пайда болыў тийкарында болса «Едиге» хәм оның келип шығуы хаққындағы әпсанаўий аўыз-еки гүрриңлер, аңызлар оның ерликлери хаққындағы одалар, ерлик жырлары тийкаргы орынды ийелейди.

Наўайының «Фархад хәм Шийрин» дәстанында Ахраман дәўидиң бағының көринисин сүўретлеўге үлкен әхмийет бериледи. Бағдың адам изеп баспастай етип қорқынышлы етип сүўретлениўи «Едиге» дәстанындағы Қара Тыйын Алып бағының көринисин еслетеди. Ахраман бағында бағқа кирген Фархадқа чинарлар қолларын тербетип: «Әй, бағқа кирген киси, тәңри хақы ушын қайт!» [6:225-227] дегендей болса, «Едиге» дәстанында Қара Тыйын Алыптың бағманы:

Өзиң жас бир баласаң,
Жаныңды отқа саласаң,
Жуўап алмай бул бағда,
Қайғысыз неге аралайсаң? -
дейди Едигеге.

Қорқынышлы бағды батырлардың қорықпай аралаўы, - еки дәстанда да бир эстетикалық хызмет атқарып турғандай. Н.Маллаев бул хызметти «Фархадтың төзимлиги менен мәртлигин бөрттирип сүўретлеўге хызмет қылады» деп көрсетиў менен бирге, бул бағ көриниси мотивинде ертеклик бағыттың орын алатуғынлығын да атап өтеди [4:114-115].

Тап усындай пикирлерди «Едиге» дәстанындағы дәў, айдархаларға байланыслы мифлик мотивлерге байланыслы да айтыўға болады. Хақыйкатында да, дәстан да мифлик мотив барлық орынларда сап таза халында ушырасып отырмайды, гейпара орынларда реалистлик аңыз-әпсаналарда сақланып қалған архаикалық элементлер сыпатында көзге тасланса, гейпара орынларда батырлық ертеклердиң қурамындағы айырым эпизодлар сыпатында ушырасып отырады. Дәстан қурылысындағы жыраўлардың ўақыя дүзиўдеги көркемлик, шеберликлери соннан ибарат-

дәстанда гейпара орынларда реалистлик ўақыяның ишинен мифлик-фантастикалық, ертеклик ўақыя өсип шығып отырғандай болса, гейпара орынларда ўақыяның бул әйемги ески формаларынан жаңа формадағы реалистлик ўақыялар раўажланыў таўып отырады. Қулласы, дәстанда жыраўлар мифлик-фантастикалық-реалистлик сүўретлеў усылларын бир-бирине билинбестей дәрежеде қарыстырып жиберип, үлкен жыршылық шеберликлерин көрсете алған.

Деген менен, дәстанда реалистлик сүўретлеў усыллары хәммесинен үстин турады. Буны биз дәстандағы айырым эпизодлардың мифлик мотивтен кем-кем ертеклик мотивке өсип өтиў эволюциясынан да көремиз. Мысалы, жоқарыда таллап өткен Қара Тыйын Алып хаққындағы мифлик эпизодтың өзін-ақ алып қарайық. Буның өзінде де мифлик дәректен келип шығып отырған ертеклик мәни бар. Себеби, дәстанның реалы қахарманы Едиге мифлик қахарман Қара Тыйын Алып пенен бетпе - бет гүреске түсиў арқалы өз бойына қахарманлық ертек қахарманларына тән сыпатларды да сиңиреди, яғный мифлик ўақыяға реалы қахарманның араласыўы бул ўақыяға кем-кем реалистлик түс енгизеди, мифлик уақыя кем-кем реалистлик элементлери басым ертеклик ўақыяға айлана баслайды. Бул өз гезегинде жыраўлардың демифологизацияға, мифсизлендириў жөнелисине исленген шешиўши адымы-реализмге болған үлкен бет бурысы да болып табылады. Е.М.Мелетинский бул жөнелисте, яғный мифтен ертекке өсип-өтиў хәрекетинде қахарманның жекке тәғдирине қызығушылық масштабының кеңейип баратуғынлығын еслетип өтеди [5:31].

Дәстандағы әпсанаўий—ертеклик мотивтиң күшшилиги айырым вариантлардың биротала ертеклик сыпат ийелеп кетиўине де алып келген. Мысалы, дәстанның «Тулым бий» деп аталатуғын шақапшасы өзиниң ертеклик эпос екені менен ажыралып турады [8:50-60]. Себеби, бул шақапшада дәстанға өзек болған тийкаргы сюжетлик мотивлер менен тийкаргы қахарман атларының сақланып қалғаны болмаса, дәстан барлық тарийхыйлық, реалистлик сыпатларынан әдеўир узақласқан. Шақапша көпшилик ертеклерге тән бийперзентлик мотивинен басланып, батыр сол бийперзент Тулым бийдиң таўып алған улы, соң хан сарайында Едиге болып ер жетип, батырлық хәм ақыллылық сыпатлары менен өзиниң атасы Тулым бийдиң душпанлары үстинен жеңиске ерисип, мурад-максетине жетискен бас қахарманның қуўанышлы ўақыялары менен тамам болады. Дәстанда Едиге, Тохтамыс арасындағы тарийхый талас-тартыслардан намыў-нышан да жоқ. Керисинше Едиге Қоңырат елиниң ханы Тохтамыстың тәрбиялап—өсирген сүйикли перзенти сыпатында сүўретленеди. Патша сарайындағы шуғыллар ата менен баланы айра түсирип, сарайда өзлериниң бийлигин жүргизиў максетинде Едигени Барсакелмес деген жердеги қалмақ ханы Тәўкешадан ханлықтың бажы-қыражын өндирип әкелиў ушын жумсайды. Бирақ, Едиге бабасы Баба Түкли Шашлы Өзиздиң жәрдемінде жол қыйыншылықларының бәрін жеңип, жолда Ақ Түкли дәўиди өлтирип, Тәўкешаның елине барғаннан кейин оның Қара Түкли дәўин де өлтирип, Тәўкешаның әскерлерин, урыста жеңип, оның қызы Ақсулыў перизатты хаяллыққа алып, аман-есен елине келип, мурад-максетине жетеди.

Бул шақапшаларда әпсанаўий-ертеклик мотивлердиң қолланыўы хаққында жуўмақ пикирлер

айтатуғын болсақ, бул мотивлердің дәстанда ислетилиўи, бириншиден, сол дәстанды дөреткен халықтың, атқарыўшылардың санасындағы ески мифлик сана қалдықтарына байланыслы келип шыққанын көрсек, екіншиден, қахарманлық дәстанларға тән эпикалық дәстүрлердің заңды жалғасы

сыпатында да келип шыққанлығын көреміз. Соның менен бирге, бул мотивлер жыршылардың синкретик композиция қурыў шеберлигинен де дәрек берип, дәстан мазмунының көркем хәм тәсиршең болып шығыўында айрықша поэтикалық - көркем безек хызметин атқарып турады.

Адебиятлар

1. Баҳадырова С. Жийен-жыраў хәм «Гүлайым» ертеги ҳаққында. //«Әмиўдәрәя», 1991, №4.
2. Камалов Қ. Қарақалпақ әдебиятында көркем методтың эволюциясы. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989.
3. Максетов Қ. Қарақалпақ қахарманлық дәстаны «Қырық қыз», 13-б.;
4. Маллаев Н. Алишер Навои ва халқ ижодиёти.
5. Мелетинский Е.М. Миф и историческая поэтика фольклора.//Фольклор - поэтическая система.—М.: «Наука», 1977.
6. Навоий А. Фарход ва Ширин. —Тошкент: Ўздавнашр, 1956.
7. Нурмухамедов М. А.С.Пушкиннинг ертектери хәм Орта Азия халықларының фольклоры. -Нөкис. «Қарақалпақстан», 1987.
8. Тулым бий.//«Қарақалпақстан муғаллими», 1993, №2—3; 1994, №1.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қарақалпақ халқ фольклорини асосида ертақлар достонларнинг, хусусан, ертақ тип сюжетли достонларнинг пайдо бўлиши ва шаклланиш манбаси сифатида таҳлил қилинган. Бу нуқтаи назар «Тулим бий» достони мисолида батафсил фикр юритилган.

РЕЗЮМЕ. В статье на основе каракалпакского народного фольклора анализируются сказки как источник возникновения и формирования былин, в частности былин со сказочным сюжетом. Эта точка зрения подробно рассмотрена на примере эпоса «Тулым бий».

SUMMARY. In the article, based on Karakalpak folk folklore, fairy tales are analyzed as a source of emergence and formation of epics, in particular epics with a fairy-tale plot. This point of view is discussed in detail on the example of the epic "Tulim Biy".

АЛИШЕР НАҶАЙЫНЫҢ ДӨРЕТИҮШИЛИГИ ХӘМ ТҮРКМӨН ӘДЭБИЯТЫ

Т.Керуенов – филология илимлари докторы (DSc), доцент

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Tayanch soʻzlar: adabiy taʼsir, adabiy jarayon, adabiy meros, tipologiya, ijod, shoir, lirik qoʻshiq.

Ключевые слова: литературное влияние, литературный процесс, литературное наследие, типология, творчество, поэт, лирическая песня.

Key words: literary influence, literary process, literary heritage, typology, creativity, poet, lyrical song.

Белгили карақалпақ жазыўшысы Төлепберген Қайыпбергеновтың «Биз- түркий елат, халық, миллет деп аталған бир даракттын шахалары. Тамырымыз бир, суў ишкен тарийхымыз бир, бүгинимиз хәм келешегимиз бир!» деп атап өткени сыяклы өзбек-түркмен халықлары ерте дәўирлерден бери қоңсы ел болып жасап, олар сиясый-экономикалық қатнаста болып, мәдени, әдебий байланысларды кең раўажландырған. Бул халықлардың әдебиятлары да бир-бирине жакын. Тарийх бетлерине нәзер таслағанымызда Алишер Наўайының түркменлер менен жакын арабайланыста болғанлығы ҳаққындағы мағлыўматларды көреміз. Шайырдың «Мажолис ун-нафоис» атлы шығармасында түркмен шайырлары ҳаққында бирқанша мағлыўматлар келтирилиди. Профессор К.Курамбаевтың «Алишер Наўайы түркменлер ҳаққында» атлы мақаласында, сондай-ақ, алымның кейин ала «Наўайының дөретиўшилик бостанынан илхамланып...» (Тошкент, 2021) атлы монографиялық жумысында шайыр Алишер Наўайы менен жакын дос болған түркмен шайыры Султан Ёқуббек ҳаққында сөз етилиди. Соның менен бирге Алишер Наўайының әдебий мийрасы түркмен әдебияты ушын әдебий тәсир мектебинин үлгиси болғанлығы илмий фактлер менен дәлийллениди. Китап Алишер Наўайының туўылған күнинин 580 жыллығына арналған. Автор усы китабында Алишер Наўайының дөретиўшилик гэзийнеси түркмен бақсылары, сәзенделери, қосықшылары, халық арасында дөреген эпсана хәм аңызлар арқалы қалиблерине сиңип барғанлығы айрықша белгилеп өтилиди. Түркмен әдебиятының хәр түрли әўлад дөретиўшилери Наўайының әдебий мийрасына мүржаат етип, шығармаларынан үйренген, тәсирленип, өзлери де Наўайыға жакын қәлем тербетийге умтылғанлықларын проф. К.Курамбаев дурыс белгилеп өтеди. Алишер Наўайының дөретиўшилик тәсири түркмен оқыўшыларына қашаннан баслап белгили болған? Деген саўалға алым «Түркмен шайырларының Наўайы дөретиўшилигине мүржаты хәм жеми-си XVIII-XIX әсирлерде көбирек сезиледи. Шайырға шәкирт, дөретиўшилик пенен шайырға ериў хәм суы арқалы түркмен жазыўлы әдебиятын хәртәреплеме

раўажлантырыў әсиресе усы дәўирлерде жаксы нәтийжелер берген.» [1:5] Ҳақыйқатында да, XVIII әсир түркмен әдебиятының шайыр ўәкиллери Дәўлет-мәмет Азады, Мақтымқулы, Андалып, Мағрупы хәм т.б. дөретиўшилигине итибар бергенимизде Алишер Наўайының дөретиўшилик тәсиринин бар екени көзге тасланады. Мәселен, Алишер Наўайының әдебий мектеби XVIII әсир түркмен шайыры Мақтымқулыға да үлкен дөретиўшилик тәсир жасаған. Сонлықтан Мақтымқулы – Пырағы өзинин «Сан болсам» атлы қосығында:

«Абу Сағыт, Омар Хайям, Хемеданы,
Фердовси, Нызамы, Хафыз перваны,
Желаледдин Румы, «Жаме ул-маны»,
Аларның жайында мен хем қән болсам.

Дамғаныда йөрген уссат Новайы,
“Чар диваны”, “Перхат-Ширин” зыбаны,
Захреддин Бабур, “Мизан-овзаны,
Гашларына барып мен Межнун болсам.»

- деп, өзбек халқының XV әсир миллий әдебиятына тийкар салыўшы Алишер Наўайыны өзинин руўхый устазы деп билген хәм оған «Устаз Наўайы» деп мүржаат еткен хәм шайыр шығармаларынан әдебий тәсирленген. Соның ушын белгили алым К.Курамбаев: «Мақтымқулының уллылығы да шығармаларының халықшыллығында. Ел, халық дәрти менен жасаған, дөретиўшилик еткен Мақтымқулының дидактикалық қосықларында да инсанпәрўарлықтың Наўайыға тән баянланғанлығын көреміз» - деп белгилейди [2:28]. Ҳақыйқатында да Мақтымқулының шығармаларын талқыға тартқанымызда оларда стиллик, идея-тематика, мазмун, формалық, баянлаў усылларында да Наўайы менен үнлеслик пайда ететугыны көзге тасланады. Бул еки шайырдың әдебий тәсири деп айта аламыз. Себеби, Мақтымқулы Өзбекистан территориясында Хорезм елинде болып, «Ширғазы» медресесинде тәлим алғаны хәм сол жерде Наўайының шығармалары менен та-нысқанлығы ҳаққында бирқанша дәреклерде мағлыўматлар келтирилиди. Алишер Наўайының «Ли-сан – ут тайр» (Қус тили) шығармасы менен Мақтымқулының «Жан ишинде» атлы қосығы бир-